

ANDREA MARIANI

Kultura materialna jezuitów wileńskich: Między ideałem religijnym a rzeczywistością społeczną*

ADNOTACJA. Artykuł dotyczy kultury materialnej jezuitów wileńskich w połowie XVIII wieku. Autor analizuje inwentarze pięciu placówek (kolegium akademickie, dom profesów, dom nowicjacki, dom trzeciej probacji i kolegium szlacheckie), sporządzone po kasacie Towarzystwa Jezusowego na przełomie 1773 i 1774 roku. Szczególnie interesuje go kilka wybranych elementów wyposażenia domów jezuitów: obrazy, urządzenia grzewcze, meble stanowiące nowość w osiemnastowiecznym meblarstwie, jak kanapy i stoliki oraz zastawa stołowa. Z jednej strony autor próbuje odpowiedzieć na pytanie o to, w jakim stopniu kultura materialna jezuitów odzwierciedlała ideał życia zakonnego. Z drugiej, zważywszy na to, że znaczna część członków zakonu wywodziła się ze szlachty, próbuje ustalić wpływ kultury materialnej tej warstwy społecznej na świat rzeczy jezuitów.

SŁOWA KLUCZOWE: Towarzystwo Jezusowe (jezuici); kultura materialna; Wielkie Księstwo Litewskie; Rzeczpospolita Obojga Narodów; XVIII wiek; historia społeczna; historia Kościoła; Wilno; Akademia Wileńska.

Dzieje codzienności i kultury materialnej odzwierciedlają nie tylko stosunki społeczno-gospodarcze w danym społeczeństwie, ale też mentalność, wychowanie i aspiracje poszczególnych jednostek lub zbiorowości¹. Badania

* Niniejszy artykuł powstał w ramach grantu „Opus” Narodowego Centrum Nauki pt. „Inwentarze kolegium jezuickiego w Słucku oraz domu trzeciej probacji w Nieświeżu – opracowanie i edycja źródłowa” (nr projektu 2019/35/B/HS3/00311).

nad życiem codziennym duchowieństwa stanowią od lat popularny nurt w historiografii². Jednak, pomimo pierwszoplanowej roli, którą Towarzystwo Jezusowe odgrywało w odnowie Kościoła katolickiego, kulturze materialnej jezuitów poświęcono niewiele prac³. Ów stan rzeczy wynika z faktu, że uwaga badaczy skupiała się dotąd raczej na wkładzie zakonu św. Ignacego Loyoli w rozwój kultury i języków narodowości zamieszkujących ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów szkolnictwa⁴. Tymczasem bliższe spojrzenie na świat rzeczy jezuitów pozwoliłoby uchwycić aspekty dotychczas słabo zbadane działalności Towarzystwa Jezusowego.

Na kulturę materialną jezuitów należy spojrzeć w kontekście duchowości św. Ignacego, który w umiarkowanym podejściu do umartwienia ciała i w higienicznym trybie życia upatrywał niezbędnych warunków do zachowania zdrowia. Sprawność fizyczna i intelektualna były niezbędnymi warunkami do spełnienia misji zakonu, gdyż stanowiły fundament osiągnięć na polu dydaktycznym i duszpasterskim. W tym duchu św. Ignacy Loyola poświęcał problematyce jedzenia aż osiem punktów Ćwiczeń duchownych⁵. Ponadto

¹ Jak zauważyła Linda Hurcombe: „An artefact is defined as anything made or modified by people, so artefacts are not just ‘things’ but are intricately linked with people’s needs, capabilities, and aspirations. All societies and the individuals within them use objects to define, punctuate, and manipulate their social personae.” Cyt. *History through Material Culture*, edited by Leonnie Hannan, Sarah Longhair, Manchester: Manchester University Press, 2017, s. 8.

² Zob. m. in. Czesław Gil, *Życie codzienne karmelitanek bosych w Polsce w XVII–XIX wieku*, Kraków: Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, 1997; Małgorzata Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Kraków–Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 2017.

³ Liudas Jovaiša, „Gyvenimas Vilniaus jėzuitų profesų namuose”, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, t. 25, s. 309–329; Andrea Mariani, „Świat rzeczy jezuitów w Nieświeżu i w Słucku. Między wymogami życia zakonnego a tożsamością szlachecką”, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 4: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Visuomenė. Kasdienybės istorija*, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018, s. 20–57.

⁴ Zob. Ludwik Grzebień, „Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów do nauki i kultury”, in: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa: Wydawnictwo WAM – Komitet Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk, 2004, s. 31–68.

⁵ Św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia duchowne*, przełożył Jan Ożóg, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2002, § 210–217. Ogólnie na temat relacji między jezuitami a jedzeniem, zob. m. in. David Gentilcore, „The Levitico, or How to Feed a Hundred Jesuits”, in: *Food & History*, 2010, nr 8/1, s. 87–120; Philip Shano, „Dining with St. Ignatius of Loyola. Rules for Regulating

założyciel Towarzystwa podkreślał znaczenie nawiązywania przyjaznych relacji z przedstawicielami elit, którzy mogli się przyczynić do realizacji misji ewangelizacyjnej zakonu⁶. Dlatego jezuita powinien cechować się schludnym wyglądem i miłą powierzchownością.

W wyniku adaptacji Towarzystwa do uwarunkowań społecznych i kulturowych dawnej Rzeczypospolitej wzrosła liczba jezuitów szlacheckiego pochodzenia⁷. Tendencja ta wywarła silny wpływ nie tylko na profil aktywności zakonu, ale też na postrzeganie świata i styl życia jego członków. Mimo że nowicjusze mieli zostawiać blask i uciechy świata doczesnego za furtą klasztorną, w posiadaniu jezuitów znajdowały się niekiedy przedmioty, które mogły wskazywać na przynależność do elity społecznej. Pod tym względem interesującym źródłem jest spis przedmiotów pozostałych po śmierci rektora kowieńskiego Jana Wyrwicza (1773), wśród których znajdowały się m.in. zegarek i zegar stołowy, sześć łyżeczek srebrnych do herbaty, osiem guzów jaspisowych z rubinkami, trzy tabakierki (jedna srebrna pozłacana, a dwie emaliowane) oraz kolekcja numizmatyczna licząca ponad 70 sztuk⁸. Nie wiadomo, w jaki sposób te wartościowe przedmioty zostały przez Wyrwicza nabyte. Można jedynie spekulować, że były one podarunkami otrzymanymi podczas pełnienia przez niego w latach 1763–1768 urzędu kapelana nadwornego kasztelanowej mściśławskiej Elżbiety z Ogińskich Puzyniny, fundatorki wileńskiego obserwatorium astronomicznego i misji w Łuczaju. Znamienny jest fakt, że wbrew zakazowi prywatnego posiadania wartościowych rzeczy, wspomniane przedmioty towarzyszyły Wyrwiczowi podczas pełnienia ko-

One's Eating", in: *The Way*, 2013, nr 52/4, s. 9–22; Claudio Ferlan, „La pericolosità degli eccessi. Ignazio di Loyola e le regole della tavola”, in: *Ignaziana. Rivista di ricerca teologica*, 2017, nr 23, s. 3–16; Idem, „Food and Jesuits in the Early Modern Western World”, in: *Il capitale culturale*, 2019, nr 20, s. 219–244.

⁶ Św. Ignacy Loyola, *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków: Wydawnictwo WAM, Warszawa: Polskie Prowincje Towarzystwa Jezusowego, 2006, s. 281–282.

⁷ Zob. Stanisław Obirek, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków: Wydział Teologiczno-Filozoficzny Jezuitów, 1996, s. 108.

⁸ Registr ruchomości i sprzętów wszystkich post fata ks. Jana Wyrwicza rektora kolegium kowieńskiego, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej LVIA), f. 1135, op. 20, nr 427, k. 36or.

lejných urzędów w Akademii Wileńskiej i w Kownie, gdzie jezuita zmarł 8 grudnia 1773 roku⁹.

Wilno stanowi idealne pole badawcze nie tylko z uwagi na charakter miasta stołecznego, ale też pogranicza kulturowego i wyznaniowego. Dla utworzonej w 1608 roku prowincji litewskiej Towarzystwa Jezusowego miasto odgrywało rolę głównego ośrodka administracyjnego i edukacyjnego. W XVII wieku funkcjonowały w Wilnie trzy placówki jezuickie: kolegium akademickie przy kościele farnym pw. św. Janów, dom profesów przy kościele pw. św. Kazimierza i dom nowicjacki przy kościele pw. św. Ignacego. W kolejnym stuleciu powstały dom trzeciej probacji przy kościele pw. św. Rafała na Śnipszkach i kolegium szlacheckie, które w 1773 roku, w przededniu kasaty Towarzystwa, mieściło się w kamienicy na ul. Zamkowej. Szczególne znaczenie z punktu widzenia administracji zakonu miał dom profesów, w którym odbywały się zazwyczaj narady kongregacji prowincjalnej, przechowywano archiwum prowincji i gdzie rezydował prowincjał w okresie, gdy nie prowadził wizytacji podległej mu prowincji.

Ze względu na zniszczenie wyposażenia placówek jezuickich i rozproszenie ich zasobów archiwalnych w wyniku kasaty Towarzystwa inwentarze sporządzone na przełomie 1773 i 1774 roku na potrzeby Komisji Edukacji Narodowej mają szczególną wartość badawczą¹⁰. Przedstawiają stan jezuickich placówek w trzeciej ćwierci XVIII stulecia. Był to okres głębokich przeobrażeń w sferze kultury materialnej, o których świadczy specjalizacja mebli, zmiany w sposobie przyrządzenia i podawania potraw oraz coraz szersza dostępność takich używek jak kawa, herbata i tytoń¹¹. Wspomniane przemiany znajdują wyraz

⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, 2004, s. 773.

¹⁰ Na temat tego typu źródła zob. Andrea Mariani, „State-Sponsored Inventories of Jesuit Houses in the Aftermath of the Suppression of the Society of Jesus: Notes on a Source for Jesuit History from the Polish-Lithuanian Commonwealth”, in: *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 2018, nr 87/174, s. 289–373.

¹¹ O specjalizacji mebli świadczy produkcja litewskich warsztatów stolarskich. Zob. Stefan Mieszkiewicz, „Łachwa – ośrodek meblarski w dominium książąt Radziwiłłów”, in: *Studia nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 5, red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2013, s. 332–336. Na temat kawy, herbaty i czekolady zob. Ewa Wendland, *Kawa, herbata i czekolada. Nowe napoje XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej – ich wpływ na życie codzienne*, Toruń:

w inwentarzach pokasacyjnych, które zachowały się w przypadku wszystkich domów wileńskich¹². Pochylając się nad tym materiałem, należy zadawać sobie pytanie, w jakim stopniu kultura materialna jezuitów odzwierciedlała ideały religijne i edukacyjne zakonu lub w jakim stopniu stanowiła swoistą kontynuację świata rzeczy i stylu życia kultywowanego w rezydencjach szlacheckich. Ponadto, posiłkując się dotychczasowymi badaniami poświęconymi placówkom innych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, można ocenić, na ile kultura materialna jezuitów wileńskich sytuowała się na wyższym poziomie niż ośrodki prowincjonalne. Z uwagę na rozległość tematu należy skupić się na niektórych charakterystycznych elementach, takich jak obrazy i urządzenia grzewcze, nowe typologie mebli (kanapy, meble składane, zegary) oraz zastawa stołowa.

Projektowanie klasztoru stanowiło niezwykle trudne przedsięwzięcie, gdyż jako jedyny rodzaj budynku klasztor łączy w sobie wiele różnorodnych funkcji. Miał być miejscem ciszy, skupienia i modlitwy, musiał sprzyjać uprawianiu nauki, zapewniać przestrzeganie klauzury i bezpieczne przechowywanie cennych przedmiotów, a równocześnie powinien gwarantować zdrowe warunki życia oraz możliwość odpoczynku i rozrywki w formach i granicach dozwolonych przez prawodawstwo zakonne. Domy jezuickie w Wilnie cechowały się różnorodnością rozwiązań pod względem planowania przestrzennego. Wynikało to zarówno ze specyficznej funkcji każdej placów-

Dom Wydawniczy DUET, 2008; Roman Marcinek, *Sławne ziele zwane tabaką*, Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.

¹² Są to inwentarze domu profesów („Lustracja kościoła, collegii, kamienic, domów i wszelkiego majątku ad fundum domu pod tytułem św. Kazimierza w Wilnie znajdujących się”, LVIA, f. 694, op. 1, nr 3462), kolegium akademickiego i kolegium szlacheckiego („Lustracja collegium akademickiego wileńskiego anno 1773 gbris 17 dnia po promulgowanej bulli rozpoczęta, anno zaś 1774 januarij 13 d. skończona”, Vilniaus universiteto biblioteka – dalej VUB, F2–DC6), domu nowicjackiego („Lustracja kościoła, collegii, kamienic i wszelkiego majątku ad fundum domu pod tytułem św. Ignacego w Wilnie znajdującego się, przedtym do ichm. księży jezuitów należącego, ad praesens po skasowaniu rzeczzonego zakonu do dyspozycji i rozrządzenia Najjaśn(iejszej) Rz(eczy) p(sopoli)tej przypadłego”, Rossijskij gosudarstvennyj archiv drevnich aktov – dalej RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8) i domu trzeciej probacji („Lustracja kościoła, collegii i wszelkiego majątku ad fundum domu śnipiskiego, pod tytułem św. Rafała, za rzeczką Wilią w Wilnie leżącego, przedtym do ichm. ks. jezuitów, ad praesens po skasowaniu tego zakonu do dyspozycji i rozrządzenia Rzeczypospolitej należącego”, Nacjonalny gistoryczny archiu Belarusi – dalej NGAB, f. 694, op. 2, nr 10838).

ki, jak też z rozmieszczenia parceli i kolejności ich nabycia¹³. Jednak można zauważyć kilka wspólnych cech w położeniu najważniejszych pomieszczeń: refektarz razem z kuchnią i mieszkanie ministra mieściły się na parterze, podczas gdy mieszkanie rektora, kaplica i biblioteka domowa znajdowały się na piętrze.

Obok funkcji mieszkalnych i użytkowych należy również zwrócić uwagę na znaczenie reprezentacyjne niektórych pomieszczeń. Aspekt ten jest szczególnie widoczny w badanych tu placówkach ze względu na stołeczny charakter miasta Wilna. Pomimo przepisów ograniczających dostęp osób postronnych, w jezuickich budynkach klasztornych bywali często goście, a niekiedy nawet miały miejsce ważne spotkania o charakterze politycznym¹⁴. Obecność gości starano się jednak ograniczać do takich pomieszczeń, jak izba gościnna, usytuowana na parterze w pobliżu celi ministra, czyli osoby, która właśnie pełniła rolę pośrednika w relacjach między placówką zakonną a światem zewnętrznym. Podobną funkcję reprezentacyjną przypisywano apartamentowi rektora, a także w pewnym zakresie refektarzowi.

¹³ W przypadku trzech najdawniejszych placówek wileńskich rekonstrukcji tego zagadnienia na podstawie archiwaliów zakonnych dokonał Jerzy Paszcenda. Zob. Jerzy Paszcenda, „Kościół św. Jana w Wilnie w okresie jezuickim 1571–1773”, in: *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 1, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1999, s. 367–402; Idem, „Zabudowania Akademii Wileńskiej w XVI–XVIII wieku”, s. 403–444; Idem, „Kościół pw. św. Kazimierza w Wilnie”, in: t. 4, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2010, s. 427–460; Idem, „Kościół św. Ignacego i nowicjat w Wilnie”, in: *ibid.*, s. 393–426. Fragmenty inwentarzy placówek wileńskich opublikował litewski historyk sztuki Vladas Drėma. Zob. Vladas Drėma, *Vilniaus bažnyčios: iš Vlado Drėmos archyvų*, sudarė Audronė Léverienė [et al.], Vilnius: Versus Aureus, 2009, s. 288–310, 459–486, 841–848.

¹⁴ Przykładowo 6 stycznia 1696 roku odbyło się w domu profesów spotkanie między hetmanem wielkim litewskim Kazimierzem Janem Sapiehą a kapitułą wileńską, podczas której łagodzone napięcia, które doprowadziły wcześniej do ekskomuniki hetmana przez ordynariusza Kazimierza Konstantego Brzostowskiego. Historia domus professae Vilnensis, Archivum Romanum Societatis Iesu (dalej ARSI), Litwania 44, k. 192r. Najbardziej szczegółowo dokumentują obecność gości diariusze kolegium akademickiego: *Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis 1710–1723 metai* = *Diarium Collegij Societatis Iesu ab anno 1710 ad anni 1723 septembrem exclusive*, parengė Irena Katilienė, tekstus iš lotynų kalbos vertė Irena Katilienė, Nadežda Malinauskienė, Birutė Žindžiūtė, įvado autorė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2004, oraz rękopiśmienny z lat 1752–1766 (LVIA, f. 1135, op. 20, nr 303).

Domy jezuickie były bogate w przedstawienia ikonograficzne. Pełniły one rozmaite funkcje: budziły pobożność, wzmacniały poczucie jedności zakonu i upamiętniały dobroczyńców. Inwentarze pokasacyjne zawierają lakoniczne informacje na ten temat. Malowidła ściennie często pomijano z braku wartości finansowej¹⁵. Obrazy z kolei, zdobiące zarówno korytarze, jak i poszczególne cele, zapisywano często zbiorczo bez określenia ich tematu. W niektórych przypadkach jednak opisy lustratorskie były wystarczająco precyzyjne, by można powiązać tematykę obrazu z funkcją danego pomieszczenia. Ważną rolę odgrywały przedstawienia o tematyce religijnej. Dominowały w tym zakresie wizerunki Chrystusa Ukrzyżowanego, Matki Boskiej, patronów placówki i założycieli Towarzystwa: św. Ignacego Loyoli i św. Franciszka Ksawerego¹⁶. W refektarzach występowały z kolei m.in. obrazy nawiązujące do tematyki eucharystycznej¹⁷. Ponadto widoczne jest dostosowanie treści do konkretnych grup odbiorców: tak na przykład na jednym z korytarzy domu nowicjackiego widniał cykl obrazów przedstawiający żywot św. Stanisława Kostki, którego stawiano jako przykład nowicjuszom i młodzieży¹⁸. Widoczne są też oznaki czci Andrzeja Boboli jeszcze przed oficjalnym uznaniem jego kultu przez Stolicę Apostolską. Obrazy męczennika znajdowały się bowiem w zakrystii

¹⁵ Na przykład refektarz nowicjatu wileńskiego opisano w sposób następujący: „Cały refektarz obrazami rozmaitemi ozdobiony z sklepieniem malowanym”. RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 24v. Malowidła te, przedstawiające m.in. Matkę Boską rozpościerającą płaszcz nad jezuitami, męczeństwo Szymona Maffona oraz postacie Andrzeja Rudominy, Michała Kazimierza Paca i Adriana Wierzbickiego, zachowały się do dzisiaj. Jerzy Paszenda, „Kościół św. Ignacego i nowicjat”, s. 421–425. Na korytarzu górnym Akademii odnotowano postać św. Michała malowaną iluzjonistycznie. VUB, F2–DC6, s. 228. Refektarz kolegium szlacheckiego opisano następująco: „Ściany i sufit przyozdobione, częścią malowaniem, częścią portretami, których jest w liczbie dziewiętnaście”. *Ibid.*, s. 960. Malowidła ściennie, przedstawiające Minervę, Temidę i Uranię, zachowały się do dziś w pomieszczeniu, który pełni funkcję sali konferencyjnej Hotelu „Narutis”. W refektarzu domu trzeciej probacji wymieniono malowidła św. Ignacego i św. Franciszka Ksawerego na sklepieniu. NGAB, f. 694, op. 2, nr 10838, k. 8r.

¹⁶ LVIA, f. 694, op. 20, nr 3462, k. 16v, 21v; RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 18r, 28v; VUB, F2–DC 6, s. 195, 204, 233, 255; NGAB, f. 694, op. 20, nr 10838, k. 8r.

¹⁷ Na przykład w refektarzu Akademii Wileńskiej znajdował się „obraz duży w ramach snycerskiej roboty na obie strony malowany z jednej Pana Jezusa wzywającego do siebie, z drugiej karmiącego lud na puszczy wyrażający”. VUB, F2–DC6, s. 255.

¹⁸ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 30r.

kościół św. Janów i w bibliotece Akademii¹⁹. Nie brakowało też malowideł o tematyce alegorycznej, jak w przypadku sklepienia sali akademickiej, na którym widniała Pallas, i refektarza kolegium szlacheckiego, które ozdabiały postacie Minerwy, Temidy i Uranii, będące alegoriami przedmiotów wykładowych w tej elitarnej szkole²⁰.

Dobrze rozpoznawalny zespół obrazów stanowiły portrety, przedstawiające papieży, królów, biskupów, fundatorów i osób zasłużonych dla rozwoju placówki, których część zachowała się do dzisiaj²¹. Przedstawienia tego typu zajmowały niekiedy szczególnie wyeksponowane miejsce. Tak było w przypadku fresków na ścianach dziedzińca akademickiego, na które spoglądali zarówno wierni udający się do kościoła św. św. Janów, jak i uczniowie szkół jezuickich. Spośród nich zachowały się do dziś podobizny królów Stanisława Augusta Poniatowskiego, któregoś z Augustów i Zygmunta III Wazę, papieża Grzegorza XIII, biskupów Waleriana Protasewicza, Melchiora Giedroycia i Jerzego Radziwiłła oraz bliżej niezidentyfikowanych magnatów²². Bogaty zespół 20 portretów odnotowano także w sali akademickiej, w której odbywały się egzaminy publiczne. Do uwiecznionych tu postaci należało dziesięciu duchownych: papież Grzegorz XIII, biskupi Walerian Protasewicz, Jerzy Radziwiłł i Melchior Giedroyc, kanonik Stanisław Wilczopolski i kanclerz kapituły wileńskiej Kazimierz Wojsznarowicz oraz jezuici Piotr Skarga, Wojciech Wijuk Kojalowicz, Maciej Kazimierz Sarbiewski i Andrzej Krüger. Do świeckich zaliczano natomiast królów Zygmunta Augusta, Stefana Batorego, Augusta II i Augusta III, wojewodę wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę”, kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiechę, marszałka wielkiego

¹⁹ VUB, F2-DC6, s. 34, 397.

²⁰ *Ibid.*, s. 166, 960.

²¹ Do zachowanych portretów proveniencji jezuickiej należą owe Piotra Skargi, Stanisława Warszawickiego, Mikołaja Łęczyckiego, Andrzeja Krügera oraz brata Stanisława Szymborskiego. Zob. Marija Matuškaitė, *Portretas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2010, s. 64, 296, 374; Neringa Markauskaitė, „Paroda ir konferencija Lietuvos jėzuitų provincijos įsteigimo 400 metų sukakties paminėjimui”, in: *Lietuvos Muziejai*, 2008, Nr. 4, s. 13. Ostatni pochodził prawdopodobnie z zakrystii kościoła św. św. Janów, nad którą zakonnik sprawował pieczę w latach 1687–1716. ARSI, Litwania 56 II (Catalogi breves provinciae Lituaniae 1681–1694), *passim*; Litwania 57 (Catalogi breves provinciae Lituaniae 1695–1725), *passim*.

²² Zgodnie z kroniką kolegium zostały one wykonane w 1760 roku na miejscu wcześniejszych. Historia collegii academici Vilnensis, ARSI, Litwania 51, k. 134v.

litewskiego Stanisława Radziwiłła (brata Mikołaja Krzysztofa i Jerzego), hetmana wielkiego litewskiego i wojewodę wileńskiego Michała Kazimierza Paca, sekretarza królewskiego Adriana Wierzbickiego i niejakiego Laskowskiego²³. Kilka portretów znajdowało się w sieni rektora. Przedstawiały one generała św. Franciszka Borgiasza, rektorów Stanisława Warszewickiego i Piotra Skargi oraz generałów Alojzego Centurioniego i Wawrzyńca Ricciego²⁴. Pojedyncze portrety wzmiankowano także w przypadku pomieszczeń, których funkcja nie została przez lustratorów określona²⁵.

W epoce wczesnonowożytnej rytownictwo stanowiło ważne narzędzie rozpowszechniania wzorców ikonograficznych²⁶. Ryciny określano mianem kartyn lub obrazów papierowych, rzadziej zaś według techniki, którą zostały wykonane (np. miedzioryty). W kręgu jezuickim grafika pełniła też funkcję dydaktyczną i informacyjną²⁷. Tak należy rozumieć wzmianki o tablicach z wizerunkami królów, papieży i cesarzy, umieszczonych zarówno w domu profesów, jak i w Akademii na jednym z korytarzy drugiego piętra²⁸. Część

²³ VUB, F2-DC6, s. 167.

²⁴ *Ibid.*, s. 218. W samej komorze rektorskiej wisiał portret pierwszego prowincjała litewskiego Pawła Bokszy. *Ibid.*, s. 219.

²⁵ W pokojach kolegium akademickiego znajdowały się na przykład portrety Stefana Batorego, Augusta II i Augusta III. VUB, F2-DC6, s. 202, 204. Portret Stanisława Augusta odnotowano w domu nowicjackim. RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 28v. Spośród dobroczyńców Akademii odnotowano portrety Jana Korsaka, który w 1711 roku przeznaczył sumę na utrzymanie prokuratora spraw sądowych prowincji litewskiej, oraz kanonika wileńskiego Kazimierza Wojsznarowicza, fundatora katedry polityki. VUB, F2-DC6, s. 202, 213. Na temat fundacji poczynionej przez Jana Korsaka zob. VUB, F2-DC6, s. 945.

²⁶ Zob. Jolanta Talbierska, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa: Neriton, 2011.

²⁷ Szczególne znaczenie miał w tym kontekście emblemat. Zob. Richard Dimler, *Studies in the Jesuit Emblem*, New York: AMS Press, 2003; Janusz Pelc, *Obraz – słowo – znak. Studium o emblematyce w literaturze staropolskiej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973; Idem, *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków: Universitas, 2002; *Ut pictura poesis, ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, red. Alicja Bielak, Paweł Stępień, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.

²⁸ Lustratorzy kolegium akademickiego podali następujący opis: „Przy ścianach tablic dużych 4, na 3 z nich wyrażona chronologia kościelna i świecka. Na jednej portrety i żywoty krótkie opisanie cesarzów rzymskich. Piąta także tablica zamyka w sobie królów francuskich żywoty i osoby”. VUB, F2-DC6, s. 233. W domu profesów na korytarzu pierwszego piętra wisiały cztery tablice opisane w sposób następujący: „Tablica portretów na papierze malowanych królów francuskich jedna. Tablica portretów królów polskich, trzecia tablica

produkcji graficznej wpisywała się bezpośrednio w bogatą tradycję ikonograficzną zakonu. Na przykład w nowicjacie znajdował się miedzioryt „drzewa amerykańskiego, Mękę Pańską i figury Kościoła wyrażający”²⁹. Nie wiadomo, jakie przedstawienie kryło się pod tym lakonicznym opisem, ale można przypuszczać, że chodziło o typową reprezentację Towarzystwa Jezusowego jako drzewo, którego gałęzie stanowiły prowincje, a liście – kolegia.

Obraz przyczyniał się też do nadawania symbolicznego wymiaru układowi przestrzennemu klasztoru. Korytarze nie tylko zapewniały ciąg komunikacyjny między pomieszczeniami, ale też służyły do realizacji określonych treści pobożności. Przykładowo na górnym korytarzu nowicjatu wisiały stacje drogi krzyżowej³⁰. O upamiętniającej funkcji przedstawień ikonograficznych świadczy na przykład „obraz w ramach snycersko robiony ks. Lancycego [...] z napisem Cubiculum R[everendi] P[atr]is Nicolai Lancicii S.I. circa annum 1650”, umieszczony nad wejściem do celi Mikołaja Łęczyskiego w kolegium akademickim³¹. Urządzanie tego typu pomieszczeń nie było zresztą typowe dla jezuitów wileńskich: w rzymskim domu profesów przy kościele *Il Gesù* jezuita zachowali pokoje św. Ignacego Loyoli, do których wchodziło się przez korytarz, którego iluzjonistyczne freski wykonał Andrea Pozzo³². Z kolei pamięć o św. Stanisławie Kostce została utrwalona poprzez przekształcenie jego celi w kaplicę w rzymskim domu nowicjackim przy kościele pw. św. Andrzeja na Kwirynale³³.

papieżów, czwarta generałów jezuickich, kupersztuchów różnych 20”. LVIA, f. 694, op. 1, nr 3462, k. 21v. W jednym z pokoi mieszkalnych Akademii znajdował się z kolei „obraz do ściany przyklejony z wyrażeniem portretów i żywotów królów polskich”. VUB, F2-DC6, s. 241.

²⁹ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 30r.

³⁰ *Ibid.*, k. 32v.

³¹ VUB, F2-DC6, s. 226. Cella ta zachowała się nawet po kasacji i została opisana przez Teodora Narbutta ok. 1804 roku. Liudas Jovaiša, „Mikalojus Lancicijus: apdulkėjusio portreto istorija”, in: *Jėzuitai Lietuvoje (1608–2008): gyvenimas, veikla, paveldas = Jesuits in Lithuania (1608–2008): life, work, heritage*, sud. Neringa Markauskaitė, vertėja Aušra Simanavičiūtė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2012, s. 215.

³² Zob. Pietro Tacchi Venturi, *La prima casa di Sant’Ignazio di Loyola in Roma o le sue cap-pelletto al Gesù*, Roma: Società Grafica Romana, 1951.

³³ Thomas M. McCoog, *The Mercurian Project: Forming Jesuit Culture 1573–1580*, Rome: Institutum Historicum Societatis Iesu, 2004, s. 770.

Oprócz obrazów na wyposażenie wnętrz domów jezuickich składały się urządzenia grzewcze, meble i niektóre przedmioty codziennego użytku, jak zegary. Pomieszczenia mieszkalne wszystkich domów wileńskich były ogrzewane przy pomocy pieców kaflowych i kominków. Często obydwaj rodzaje urządzeń występowały w tych samych pomieszczeniach. W dniach umiarkowanie chłodnych rozpalano kominki, które nagrzewały pomieszczenie stosunkowo szybko. W dniach chłodniejszych korzystano natomiast z pieców, które dla wygody mieszkańców zasilano z korytarza, ponieważ grzały się stopniowo i dłużej oddawały ciepło. Na wypadek silnych mrozów rozpalano równocześnie kominki i piece. Dla badanego okresu dobrym wskaźnikiem poziomu materialnego domu i kondycji jego mieszkańców jest liczebność tzw. pieców saskich. Były to piece „o ażurowej ceramicznej nadstawie, spoczywającej [...] na żelaznej skrzyni dolnej”³⁴. Stanowiły one droższą, ozdobniejszą alternatywę tradycyjnych pieców kaflowych, wśród których dominowały piece o zielonej polewie³⁵. Kolegium akademickie i szlacheckie były jedynymi placówkami jezuickimi w Wilnie, w przypadku których inwentarze wymieniały piece saskie³⁶. W porównaniu z piecami kominki były opisywane rzadziej. Szczególnie ozdobne podnosiły funkcje reprezentacyjne pomieszczenia, jak w przypadku apartamentu rektorskiego w kolegium szlacheckim³⁷. Zamiast pieców kaflowych i kominków ogrzewaniu większych pomieszczeń służyły niekiedy inne systemy. Refektarze kolegium akademickiego i kolegium szlacheckiego były na przykład ogrzewane przy pomocy pieca podpodłogowego (*hypocaustum*)³⁸.

³⁴ Maria Dąbrowska, *Kafle i piece w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław [et al.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, s. 56. O piecach w kolegium akademickim zob. Jerzy Paszenda, „Zabudowania Akademii Wileńskiej”, s. 420–421.

³⁵ Polewa pełniła funkcję nie tylko estetyczną, ale i higieniczną. Zapobiegała bowiem zanieczyszczeniu wnętrza przez kurz, który osiadając na piecu, wypalał się na jego nagrzaną powierzchnię. Maria Dąbrowska, *Kafle i piece*, s. 201.

³⁶ Znajdowały się one m.in. w izbie gościnnej, w mieszkaniu ministra, rektora i dyrektora obserwatorium astronomicznego. VUB, F2–DC6, s. 200, 204, 205, 206, 210, 212, 213, 214, 219, 226, 227, 228, 231, 235, 236, 238, 242, 263, 309.

³⁷ „Kominek przy drzwiach z gipsaturą włoską, z boku festonikami wyłaczanymi, na środku różnymi cyframi wyłaczanymi i malowanymi z boku także bocznymi festonikami, a z wierzchu wazonem wyłaczanym ozdobiony”. *Ibid.*, s. 971.

³⁸ *Ibid.*, s. 254, 960. System ten był znany od dawna na ziemiach polskich. Przykładem tego jest zamek w Malborku. Zob. Barbara Pospieszna, *Ogrzewanie w Zamku Malborskim w dawnych wiekach*, Malbork: Muzeum Zamkowe, 2002.

Podobne rozwiązanie zastosowano w 1761 roku w kolegium nowogródzkim, gdzie do ogrzewania refektarza wykorzystywano ciepłe powietrze sprowadzone z piekarni i browaru przy pomocy specjalnych kanałów wentylacyjnych³⁹. W domu nowicjackim dormitoria nowicjuszy i salę dla robót ręcznych na drugim piętrze ogrzewano przy pomocy luftów, które doprowadzały ciepłe powietrze z niższego piętra⁴⁰.

Na siedemnastowiecznych dworach królewskich i wielkopańskich meble stały się coraz liczniejsze, bardziej wyspecjalizowane i złożone pod względem konstrukcji. Zjawisko to wpisywało się w zmiany obyczajowe i nowe formy reprezentacji elit⁴¹. W kolejnym stuleciu modne nowe meble pojawiały się w kręgu coraz szerszych warstw społecznych: nie tylko magnaterii, ale i średniej szlachty i zamożnego mieszczaństwa⁴². Zgodnie z tą tendencją w XVIII wieku, a zwłaszcza w jego drugiej połowie, w rezydencjach szlacheckich można było znaleźć kanapy, stoliki oraz kantorki wyposażone w liczne szuflady. Meble te wypierały dawniejsze, wielofunkcyjne skrzynie⁴³. Pojawiały się też coraz częściej meble złożone z obitymi siedzeniami, niekiedy tworzące całe komplety⁴⁴. Opisane zmiany można dostrzec także w kręgu jezuitów wileńskich. Jednym z najpowszechniejszych elementów wyposażenia wnętrz były stoliki, dostępne w szerokim asortymencie: proste, z szufladami, szafiaste oraz składane⁴⁵. W kręgu jezuitów odzwierciedlały one nie tylko wartości siedemnasto- i osiemnastowiecznej „cywilizacji konwersacji”, ale też formację zakonników, którzy tradycyjnie przywiązywali dużą wagę do prywatnej rozmowy w celu sprowadzenia bliźnich na drogę zbawienia⁴⁶.

³⁹ Historia collegii Novogrodensis, ARSI, Lituania 51, k. 172r.

⁴⁰ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 29r, 31v–32r.

⁴¹ Zob. Benedetta Craveri, *Złoty wiek konwersacji*, przeł. J. Ugniewska-Dobrzańska, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2009; Karolina Targosz, *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa: Retro-Art, 1997.

⁴² Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006, s. 46–50.

⁴³ *Ibid.*, s. 52–56.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 63, 67.

⁴⁵ Stoliki ostatniego typu wymieniano w: LVIA, f. 694, op. 1, nr 3462, k. 16v, VUB, F2–DC6, s. 199, 218; RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 24v, 28r.

⁴⁶ O znaczeniu konwersacji dla pozyskania wiernych na łono Kościoła katolickiego świadczy przypadek nawrócenia Doroty Henrietty z Przebendowskich Radziwiłłowej, wojewodziny nowogródzkiej, przez kapelana nadwornego Konrada Terpiłowskiego w 1709 roku. *Annuae collegii Nesvisiensis*, ARSI, Lituania 45, k. 48v.

Kanapy z kolei znajdowały się zazwyczaj tylko w pokojach zakonników, którzy z racji pełnionego urzędu musieli przyjmować gości i petentów. O tego typu meblach wzmiankowano w pokoju prokuratora spraw sądowych prowincji litewskiej w kolegium akademickim oraz w apartamentach rektorów Akademii, kolegium szlacheckiego i domu nowicjackiego⁴⁷. W XVIII wieku rozpowszechniały się także meble złożone o dość skomplikowanej konstrukcji. Przykładem tej tendencji były trzy szafy niebiesko malowane, ozdobione „korniczonami i lisztewkami wyłaczanemi”, z policami, oszklonymi drzwiczkami i wbudowanym klęcznikiem (*oratorium*) w pokoju astronoma Marcina Poczubuta⁴⁸. Wyposażenie typowej celi jezuity było jednak o wiele prostsze: składało się z łóżka, szafy na chowanie książek i papierów, klęcznika, ewentualnie z pulpitu lub kantorka do pisania. Do higieny osobistej służyła umywalka. Ubrania wieszano na szaragach lub listwach, czyli wąskich półkach z przybitymi kołkami⁴⁹.

Lustratorzy zawarli w inwentarzach interesujące informacje na temat techniki wykonania mebli i ich zdobnictwa. W tym zakresie przeważały meble stolarskie malowane. Spośród materiałów, z których wykonywano obicia, skóra dominowała w przypadku siedzeń, a cerata w przypadku stołów, stolików i kantorków. Okazjonalnie wymieniano inne materiały, takie jak sukno, kamlot, kraszenina, zamsz i bombazyń. W niektórych pomieszczeniach o funkcjach reprezentacyjnych wymieniano jednak meble bardziej wyszukiwane. Na przykład w pokoju ministra domu profesów wymieniono „stolik okrągły składany lakierowany”⁵⁰. Z kolei w apartamencie rektora Akademii odnotowano stolik „snycersko rznięty gipsem na marmur szlifowanym powleczoney” i „stół spory takąż kształtem białego marmuru malowany z 21 szufladą”⁵¹.

Typowe dla środowisk zakonnych były ambony i umywalki (łac. *lavacrum*). Pierwszy rodzaj mebli stanowił nie tylko część wyposażenia kościoła, ale i refektarza ze względu na zwyczaj głośnego czytania podczas wspólnych posiłków. Schody prowadzące do niezachowanych ambon nadal istnieją w refektarzach domu profesów i nowicjatu. W porównaniu z meblami wykonanymi przez stolarzy, ambona reprezentowała wyższy poziom rzemiosła: często była bowiem

⁴⁷ VUB, F2-DC6, s. 203, 217, 971; RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 28v.

⁴⁸ VUB, F2-DC6, s. 238-239.

⁴⁹ Izidor Grzeluk, *Słownik terminologiczny mebli*, Warszawa: PWN, 2000, s. 236.

⁵⁰ LVIA, f. 694, op. 20, nr 3462, k. 16v.

⁵¹ VUB, F2-DC6, s. 216-217.

określana jako robota snycerska⁵². Na umywalnie należy spojrzeć zarówno w kontekście dbałości o higienę, jak i sakralnego charakteru czynności związanych z liturgią lub z ważnymi momentami życia wspólnoty. Tego typu meble odnotowywano nie tylko w zakrystii, ale też w kilku pomieszczeniach domów zakonnych. Wspólny lawaterz, zaopatrzony w rurę dla odprowadzenia wody, znajdował się przy sypialni nowicjuszy na drugim piętrze domu nowicjackiego⁵³. Z kolei w Akademii Wileńskiej lawaterze mieściły się przy wejściu do sal wykładowych teologii i filozofii, co ideowo podkreślało znaczenie tych przedmiotów jezuickiego *cursus studiorum*⁵⁴. Ponieważ mycie rąk przed jedzeniem uważano za zasadę higieny i dobrego wychowania, umywalnie stanowiły też niezbędny element wyposażenia refektarzy⁵⁵. Wyrazem troski o higienę był również rzymski zwyczaj używania serwet przechowywanych w szufladkach z imionami mieszkańców, wprowadzony w domu profesów w 1736 roku⁵⁶. Wyposażenie lawaterza w 52 małe szuflady wskazuje na podobną praktykę w domu trzeciej probacji⁵⁷.

Mierzenie czasu stanowiło istotne zadanie w życiu każdej wspólnoty zakonnej. Jako zgromadzenie nienawiązujące do tradycji liturgii godzin, Towarzystwo szczególnie chętnie korzystało z urządzeń mechanicznych do regulowania czasu, niezbędnych w kontekście pracy dydaktycznej i duszpasterskiej. Umiejętność budowania i naprawiania zegarów była wysoko ceniona wśród braci koadiutorów⁵⁸. Równocześnie miniaturyzacja zegarów, która szybko

⁵² W kolegium akademickim znajdowała się „Ambona drewniana malowana z sztukaterią snycerską, miejscami wyłączana.” VUB, F2–DC6, s. 254. Ambona snycerska znajdowała się w domu nowicjackim. RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 24v. W domu trzeciej probacji została natomiast wykonana przez stolarza. NGAB, f. 694, op. 2, nr 10838, k. 8r.

⁵³ „W poprzecznym kurytarzu drzwi do izby stare na zawiasach z zamkiem wewnętrznym, gdzie lawaterz miedziany duży z mosiężnymi figurami i wierzchem takowymże. We szrodku Imię Jezus z blachy mosiężnej w promienie, esy żelazne utrzymujące lawaterz, w górze kopułka drewniana. Blacha miedziana, gdzie woda ścieka. Pod nią szuflada z antabami żelaznymi, malowanie i inskrypcje. Spodem szuflady rura w murze wodę na dziedziniec sprowadzająca.” RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 31v.

⁵⁴ VUB, F2–DC6, s. 231.

⁵⁵ LVIA, f. 694, op. 20, nr 3462, k. 17v; VUB, F2–DC6, s. 255; RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 24v; NGAB, f. 694, op. 2, nr 10838, k. 8r.

⁵⁶ Liudas Jovaiša, „Gyvenimas...”, s. 313. Mebel służący do tego celu opisano w inwentarzu pokasacyjnym. LVIA, f. 694, op. 2, nr 3462, k. 17v.

⁵⁷ NGAB, f. 694, op. 2, nr 10838, k. 8r.

⁵⁸ Jan Poplatek, *Słownik jezuitów artystów*, uzup. i wyd. Ludwik Grzebień, Jerzy Paszcenda, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1972, s. 193, 211, 218–219.

postępowała w XVII i XVIII wieku, stawiała przed władzami zakonnymi nowe wezwanie. Zgodnie ze ślubem ubóstwa posiadanie zegarków i innych przedmiotów zbytku było zakazane⁵⁹. Pod tym względem zegarki utożsamiano w pełni z innymi zbytecznymi przedmiotami (np. tabakierki). O takim postrzeganiu zegarów zdecydował fakt, że w kręgu szlachty były one traktowane jako wyznacznik wysokiego statusu i wystawiane na widok niezależnie od ich sprawności⁶⁰. W tym świetle należy spojrzeć na zegary będące na wyposażeniu placówek wileńskich. Znajdowały się one nie tylko na korytarzach lub w pobliżu refektarza⁶¹, ale i w izbie przeznaczonej do przyjmowania gości, przyległej do celi ministra⁶². Zegary odnotowywano niekiedy także w celach niektórych zakonników, którzy ich szczególnie potrzebowali dla sprawowania powierzonych im funkcji. Na przykład w Akademii Wileńskiej zegar z ekscytarzem (tj. z budzikiem) znajdował się w pokoju furtiana⁶³. Ponadto zegar stanowił atrybut prestiżu i powagi danego urzędu zakonnego (np. przełożonego lub ministra) oraz niezbędne narzędzie kontroli i dyscyplinowania podlegającej im wspólnoty. Szczególnie okazały był na przykład zegar angielski umieszczony w pokoju ministra Akademii⁶⁴.

⁵⁹ „Nulla ratione permittatur, ut nostri apud se habeant, secumve ferant quaedam, quae pauperibus, quales nos sumus, minime convenient, ut sunt horologia rotata et affabre facta, imagines multi valoris, reliquaria curiosa et pretiosa, quae aurei unius valorem excedant, aliaque id genus”. Monita generalia, caput IV, in: *Institutum Societatis Iesu*, t. 2, Praga: Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Iesu ad S. Clementem, 1757, s. 251, 306. Niekiedy jezuici zwracali się do generała z prośbą o zezwolenie na wyjątki. Andreas Roberti do Thyrsusa Gonzáleza de Santalla, Gdańsk, 30 I 1688, in: *Epistolae Prov. Poloniae et Lituaniae 1671–1723*, ARSI, Polonia 78, k. 99–101v.

⁶⁰ Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy*, s. 176.

⁶¹ LVIA, f. 694, op. 1, nr 3462, k. 16v, 19v; RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 29v; NGAB, f. 694, op. 2, nr 10838, k. 15r. W domu profesów zegar z dwoma cyferblatami w różnych kondygnacjach urządzono w 1736 roku, a w 1768 roku przeniesiono na miejsce światlejsze. Zob. Liudas Jovaiša, „Gyvenimas...”, s. 313.

⁶² LVIA, f. 694, op. 1, nr 3462, k. 17r.

⁶³ VUB, F2–DC6, s. 190.

⁶⁴ Był to „zegar wielki angielski godziny i kwadransy bijący i też oraz sekundy skazujący, nadto repetytor, szafa do niego dębowa z postumentem i kapeluszem snycerskiej roboty, z zameczkiem wewnętrznym, kluczykiem i zawiaskami francuskimi, w kapeluszu drzewiczki taflowe szklane”. *Ibid.*, s. 195–196.

W sferze konsumpcji wiek XVIII był okresem głębokich zmian. Nowe, egzotyczne produkty, jak kawa, herbata i czekolada stały się coraz bardziej dostępne, tracąc stopniowo funkcję lekarstw, by stać się w pełni elementem życia towarzyskiego. Ponadto pod wpływem wzorców kuchni francuskiej zamiłowania kulinarne elit oddalały się od kuchni barokowej, która celowo dążyła do zawiedzenia zmysłów poprzez ukrywanie pierwotnego smaku produktów i łączenie ostrych, słodkich i kwaśnych przypraw w tej samej potrawie. Model ten, odpowiadający zasadom diety humoralnej i przyznający egzotycznym przyprawom korzennym funkcję wyróżnika społecznego, stopniowo ustępował miejsce kuchni klasycyzującej, uwypuklającej naturalny smak potraw i doceniającej rodzime produkty⁶⁵. Tendencja ta oddziaływała na zastawę stołową, gdyż w wyniku serwowania potraw mniej przyprawionych pojawiały się nowe, wyspecjalizowane naczynia, jak solniczki, cukiernice, octownice, sosjerki, które umożliwiały doprowadzenie przy stole. Wspomniane zmiany znajdują odzwierciedlenie w wyposażeniu placówek jezuickich w Wilnie. Karafinki na ocet i oliwę znajdujemy w domu profesów⁶⁶. Z kolei refektarz Akademii posiadał 20 solniczek cynowych z przykrywkami i 7 butelek na musztardę i ocet⁶⁷. W domu nowicjackim wymieniono 7 „solniczek z szufladami”⁶⁸.

W kręgu szlachty i zamożnego mieszczaństwa zastawa stołowa świadczyła też o aspiracjach społecznych właściciela. O ile w XVII wieku srebro stanowiło atrybut szlacheckości do tego stopnia, że nawet uboższa szlachta dążyła do posiadania co najmniej kilku przedmiotów wykonanych z tego materiału⁶⁹, o tyle około połowy XVIII stulecia inne materiały, jak porcelana

⁶⁵ Jarosław Dumanowski, „Wstęp”, in: *Kucharz doskonały. Sekrety kuchmistrzowskie Wojciecha Wielądki*, oprac. Jarosław Dumanowski, Maciej Nowicki, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2018, s. 15–17. Ogólnie na temat recepcji wzorców kuchni francuskiej w Europie Środkowej zob. Marta Sikorska, *Smak i tożsamość. Polska i niemiecka literatura kulinarna w XVII wieku*, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019.

⁶⁶ LVIA, f. 694, op. 1, nr 3462, k. 26r.

⁶⁷ VUB, F2–DC6, s. 255, 256, 258.

⁶⁸ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 39r.

⁶⁹ Andrzej Pośpiech, „Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku)”, in: *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX. Materiały sesji zorganizowanej przez IHKM PAN, 20–22 maja 1991 r. w Warszawie*, red. Janusz Sztetyło, Warszawa: Semper, 1992, s. 151–162.

i imitujący ją fajans przyjęły funkcję wyznacznika statusu społecznego. Charakterystyczne dla tego okresu były też komplety sztucców dekorowanych rączkami wykonanymi z cennych materiałów (heban, kość słoniowa, koral, jaspis)⁷⁰. Wśród materiałów, z których była wykonana jezuicka zastawa stołowa, dominował stop cyny i ołowiu, ponieważ był on stosunkowo tanim materiałem, łatwym do przetapiania i obrabiania⁷¹. Wykorzystywanie srebra było ograniczone do sprzętu kościelnego. Jezuici dbali jednak o jakość i trwałość zastawy stołowej. Wskazują na to liczne wzmianki o tzw. cynie angielskiej, stanowiącej stop lepszej jakości ze względu na niską zawartość ołowiu⁷². Na nieco niższym poziomie sytuowała się tzw. cyna ryska, wymieniona w przypadku zarówno domu profesów, jak i nowicjatu⁷³. Szkło było obecne w postaci rozmaitych naczyń, takich jak butelki i karafki do podawania napojów, oraz lampki i kieliszki, w których pito głównie wino i miód. Rozwój techniki szlifierskiej w XVIII wieku zwiększał dystans między produkcją elitarną a masową, umożliwiając wykonanie przedmiotów o niezwykłym kształcie, mających rozbawiać gości⁷⁴. Do takich ciekawostek należała „szkła białego baryłka jedna”, wymieniona przez lustratorów domu nowicjackiego⁷⁵. W odróżnieniu od kubków cynowych, które odnotowywano zazwyczaj tylko wśród naczyń refektarskiego, szkło przechowywano często odrębnie, w piwnicy lub w kredensie, co wskazuje na odświętny cha-

⁷⁰ Anna Penkała-Jastrzębska, „Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego”, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2020, nr 127/1, s. 46–47. Na temat farfury i porcelany zob. Eadem, „Materia droższa od srebra: „farfurki” i „porcelanki” na szlacheckich stołach w świetle inwentarzy oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich z XVIII w.” in: *Wiktuały, kuchnia, kultura jedzenia w perspektywie historycznej*, red. Przemysław Jędrzejewski, Piotr Magiera, Klaudia Skrzężyna, Gabriel Szuster, Kraków: AVALON, 2016, s. 160–170. Wzrastającą popularność porcelany miśnieńskiej wśród elit czasów saskich trafnie scharakteryzował Jędrzej Kitowicz. Jędrzej Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wstęp Maria Dernałowicz, Warszawa: PWN 1985, s. 224–225.

⁷¹ Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy*, s. 84–86.

⁷² VUB, F2–DC6, s. 255; RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 18r–v. Na temat cyny angielskiej zob. Jan Krzysztof Kluk, *Rzeczy kopalnych, osobliwie zdatniejszych, szukanie, poznanie, i zażycie*, t. 2, Warszawa: Drukarnia Jego Królewskiej Mci i Rzeczyplitej u XX. Schol. Piar., 1782, s. 198.

⁷³ LVIA, f. 694, op. 1, nr 3462, k. 25r–v.

⁷⁴ Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy*, s. 93.

⁷⁵ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 41v.

rakter naczyń wykonanych z tego materiału⁷⁶. W mniejszych placówkach, nieposiadających odpowiednich zabezpieczeń, szkło stołowe było niekiedy przechowywane w apartamencie rektora⁷⁷. Porcelana nie występowała wśród jezuickiej zastawy stołowej. Określenie „farfur” użyte w spisach sprzętu refektarskiego wskazuje raczej na fajans⁷⁸. Liczba talerzy farfuruowych wynosiła 76 sztuk w kolegium akademickim, 30 sztuk w domu trzeciej probacji i 15 sztuk w domu profesów⁷⁹. Na tle wspomnianych materiałów warto jeszcze zauważyć brak drewnianych naczyń refektarskich, które niekiedy występowały zarówno w inwentarzach ubogiej szlachty, jak i w klasztorach zakonów żebraczych⁸⁰. Innym charakterystycznym aspektem dla jezuickiej zastawy stołowej był swoisty egalitaryzm. W odróżnieniu od inwentarzy szlacheckich lustracje kolegów opisują zbiorczo poszczególne kategorie przedmiotów bez wyróżnienia ich cech estetycznych⁸¹.

Istotnym wskaźnikiem poziomu kultury materialnej były napoje spożywane przez mieszkańców placówek wileńskich. Piwo, warzone w browarze kolegium, stanowiło nie tylko codzienny napój, ale i bazę do wykonania polewek piwnych; stąd decyzję o jego wyłącznym spożywaniu kosztem innych napojów postrzegano jako świadectwo skromności zakonnej⁸². Abstrahując od kwestii spożycia piwa, słabo udokumentowanej w źródłach dotyczących placówek wileńskich, zauważyć można w XVIII wieku zmianę w preferencjach

⁷⁶ Oprócz 76 szklanek z refektarza, w piwnicy Akademii znajdowało się dodatkowych 87 szklanek i lampek. VUB, F2-DC6, s. 258, 260–261. Zob. też RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 41r–v; NGAB, f. 694, op. 2, nr 10838, k. 16v. Podobnie było w przypadku inwentarzy szlacheckich. Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy*, s. 96.

⁷⁷ Tak było na przykład w kolegium mińskim. „Lustracja kościoła i kolegium mińskiego, dóbr, sum, srebra, argenterii, ruchomości i wszelkiego majątku ichm. ks. eksjezuitów”, Nacjonalna Biblioteka Ukrainy im. W. Wernadskoho (dalej cyt. NBU), nr I-5981, k. 11v–12r.

⁷⁸ Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy*, s. 92. Tak należy rozumieć informację o 76 farfurach królewieckich w refektarzu kolegium akademickiego. VUB, F2-DC6, s. 258. Zob. też LVIA, f. 694, op. 2, nr 3462, k. 26r.

⁷⁹ VUB, F2-DC6, s. 258; LVIA, f. 694, op. 2, nr 3462, k. 26r; NGAB, f. 694, op. 2, nr 15v.

⁸⁰ Penkała-Jastrzębska, „Mit srebrnej łyżeczki?”, s. 37. W klasztorze bernardynów lwowskich odnotowano na przykład solniczki i konew drewnianą. Aleksander Krzysztof Sitnik, „Inwentarze klasztoru i kościoła bernardynów we Lwowie z czwartej ćwierci XVIII w.”, in: *Hereditas Monasteriorum*, 2015, nr 7, s. 363.

⁸¹ Przykładem tego zjawiska było 76 „szklanek zielonych prostych” odnotowanych w refektarzu Akademii. VUB, F2-DC6, s. 258.

⁸² *Compendium vitae P. Joannis Łukaszewicz, ARSI, Litwania* 63, k. 160r.

mocniejszych napojów, polegającą na stopniowym zmniejszaniu konsumpcji miodu na rzecz wina. Przykładowo autor diariusza kolegium akademickiego w 1711 roku najczęściej notował picie miodu do posiłków, podczas gdy kielichem wina, ewentualnie aromatyzowanego piołunem, częstowano zazwyczaj gości⁸³. W późniejszych o 60 lat inwentarzach pokasacyjnych przeważają natomiast zapasy wina: przykładowo w Akademii lustratorzy zastali 17 listopada 1773 roku 22 i jedną trzecią okseftów wina. W ciągu trzech miesięcy, do 13 lutego 1774 roku, spożyto 4 oksefty, a jeden wydano na liturgię. W tym samym czasie miodu spożyto tylko 2 i dwie trzecie okseftu⁸⁴. Podobna sytuacja występowała w domu profesów, gdzie lustratorzy odnotowali 50 garncy wina, 20 miodu ordynaryjnego i po 10 wódki prostej i alembikowej. Napoje te opatrzone takśa: cena za garniec wina wynosiła 4 zł, za wódkę alembikową 3 zł, za wódkę prostą 2 zł, a za miód 1 zł 20 gr⁸⁵. W wino zaopatrywano się w Królewcu u uznanych kupców⁸⁶. Na przełomie lat 50. i 60. XVIII wieku dom trzeciej probacji na Śnipiskach, zamieszkały przez niemal 30 zakonników, sprowadzał rocznie po 4 oksefty wina francuskiego dobrego i po 2 lepszego. Okazjonalnie nabywano też mniejsze ilości wina reńskiego oraz butelkowane wino szampańskie i burgundzkie⁸⁷. Na tej podstawie można stwierdzić, że jezuici wileńscy spożywali więcej wina niż współbracia z ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸⁸.

Odrębne zagadnienie stanowi oswojenie nowych napojów jak kawa, herbata i czekolada. Wzmianki o tych produktach zawartych w inwentarzach aptecznych wskazują raczej na to, że w kręgu jezuickim były przeważnie traktowane jako lekarstwa. Uwaga ta dotyczy szczególnie herbaty, która rozpowszechniała się w Polsce jako napój towarzyski nie bez trudności ze względu na silną konkurencję kawy. Sytuacja uległa zmianie dopiero dzięki modzie na angielszczyznę za panowania Stanisława Augusta⁸⁹. O leczniczym zastosowa-

⁸³ *Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis 1710–1723 metai*, s. 22 nn.

⁸⁴ Miód dzielono na stary trójniak z 1755 roku i ordynaryjny. VUB, F2-DC6, s. 943–944.

⁸⁵ LVIA, f. 694, op. 20, nr 3462, k. 45v.

⁸⁶ Jezuici domu trzeciej probacji kupowali najchętniej u Saturgusa i Rentzela. W zachowanych zamówieniach skarżyli się na kupcę Rosenfeldta, który miał sprzedać wino kwaśne. RGADA, f. 1603, op. 5, nr 1390, k. 16r–v.

⁸⁷ *Ibid.*, k. 4r.

⁸⁸ Andrea Mariani, „Świat rzeczy”, s. 48–49. Tezę tę potwierdzają też inne inwentarze: np. kolegium mińskiego i pińskiego. NBU, nr I-5981, k. 24v; LVIA, f. 11, op. 2, nr 69, s. 32.

⁸⁹ Ewa Wendland, *Kawa, herbata i czekolada*, s. 187–189.

niu herbaty w kręgu jezuitów wileńskich wskazuje zarówno wzmianka o tym produkcie w spisie apteki nowicjackiej, jak i obecność imbryków i puszek do przechowywania herbaty w infirmarii i aptece Akademii Wileńskiej⁹⁰. Spożywanie egzotycznych napojów nie musiało jednak odbywać się wyłącznie na podstawie recepty lekarskiej. Do tego stwierdzenia uprawnia wzmianka o trzech imbrykach do herbaty w refektarzu domu nowicjackiego i o „imbryku miedzianym starym” w pokoju prokuratora Akademii⁹¹. W porównaniu z herbatą kawa wyraźniej pełniła funkcję napoju towarzyskiego. O spożywaniu tego napoju przez osiemnastowiecznych jezuitów decydowała nie tylko jego względna dostępność dzięki dostawom z Antyli francuskich, ale też działalność jezuickich misjonarzy na Bliskim Wschodzie⁹². Mimo braku informacji o konsumpcji kawy w inwentarzach placówek wileńskich na ten zwyczaj wskazują lustracje innych kolegiów z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹³. Najmniej uchwytnym spośród egzotycznych napojów była czekolada, którą raczej traktowano jako produkt apteczny. Świadczy o tym fakt, że apteka akademicka miała na wyposażeniu 24 formy do czekolady⁹⁴.

Podobne miejsce, na pograniczu medykamentu i używki, zajmował tytoń. W debacie teologicznej wokół dopuszczalności jego konsumpcji jezuici zajmowali umiarkowane stanowisko⁹⁵. Nad palenie preferowano zażycie tabaki, które nie było kojarzone ze zwyczajami ludów amerykańskich, a na dodatek wpisywało się w paradygmat humoralny, wywołując kichanie. W kontekście oswojenia tabaki jezuici podjęli uprawę tytoniu w dobrach zakonu usytuowanych na południowych terenach Królestwa Polskiego, choć nie na tak wielką

⁹⁰ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 48v; VUB, F2-DC6, s. 325, 723.

⁹¹ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 18v; VUB, F2-DC6, s. 311.

⁹² Znamienny jest fakt, że autor pierwszego polskiego traktatu o kawie był wieloletni misjonarz w Persji Tadeusz Krusiński: *Pragmatographia de legitimo usu ambrozji tureckiej, to jest: Sposobu należytego zażywania kawy tureckiej, przez X. Tadeusza Krusińskiego S.J. Misjonarza Perskiego. Rzecz z rękopisma Jego wybrana y do druku podana*, Warszawa: Drukarnia Mitzlerowska Korpusu Kadetów J. K. Mci, 1769.

⁹³ Na przykład w Mińsku w celu przełożonego znajdowały się 4 pary filiżanek, cukiernica mosiężna, imbryczek cynowy i dwa imbryki miedziane do parzenia kawy. NBU, nr I-5981, k. 111r-v. W Pińsku rektorowi przysługiwała patelnia do prażenia kawy. LVIA, f. 11, nr 2, k. 69, s. 61.

⁹⁴ VUB, F2-DC6, s. 723.

⁹⁵ R. Marcinek, *Ślawne ziele*, s. 64, 69; Jordan Goodman, *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*, New York: Routledge, 2016, s. 75–76.

skalę jak bernardyni⁹⁶. Do Wilna produkt sprowadzano natomiast z zagranicy za pośrednictwem Królewca⁹⁷. Tytoń występował tu jako produkt apteczny: w aptece nowicjackiej znajdował się ulepek tytoniowy⁹⁸. Apteka akademicka posiadała natomiast trzy młynki, pytel i szufladę do suszenia tabaki⁹⁹. Brak wzmianek w inwentarzach placówek wileńskich o takich przedmiotach, jak tabakierki, nie powinien jednak skłonić do przyjęcia tezy, jakoby tytoń nie stanowił elementu konsumpcji rozrywkowej. Inne źródła wskazują na to, że jezuici posiadali tabakierki, jak w przypadku wspomnianego już rektora kowieńskiego Jana Wyrwicza¹⁰⁰.

Podsumowując, należy stwierdzić, że kultura materialna była inspirowana zasadami *decorum*, a równocześnie – zgodnie z przepisami prawodawstwa zakonnego – daleka od ostentacji, do której dopuszczała się zamożna szlachta. Skromność zakonna objawiała się w wyborze materiałów, które musiały być trwałe, ale niezbyt drogie. Zgodnie z tą zasadą zastawa stołowa musiała być cynowa zamiast srebrnej lub porcelanowej, meble drewniane (choć nie tanie, bo często dębowe), malowane albo obite skórą lub ceratą zamiast kosztownych tkanin, marmurów i drogocennych inkrustacji. Przedmioty opisane w ilustracjach świadczą też o swoistym egalitaryzmie wewnątrz zakonu. Wyjątek stanowiły pomieszczenia, w których przyjmowano gości, gdzie względna okazałość wyposażenia podkreślała dostojność placówki jezuickiej jako instytucji i powagę gospodarzy. W niektórych przypadkach wyróżnienie to przejawiało się w umeblowaniu pokoi przeznaczonych dla jezuitów pełniących szczególnie odpowiedzialne stanowiska, takich jak rektor, minister czy prokurator oraz – w przypadku Akademii Wileńskiej – prefekta obserwatorium astronomicznego. Podkreślić należy, że przedmioty te stanowiły własność placówki, a nie poszczególnych zakonników.

⁹⁶ W 1718 roku komisarz dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej skarżył się na jezuitów jarosławskich, że prowadzona przez nich uprawa tytoniu powoduje straty w skarbie książęcej. Historia collegii Jaroslaviensis, ARSI, Polonia 59, k. 170r. Na temat tzw. bernardynki zob. R. Marcinek, *Sławne ziele*, s. 174.

⁹⁷ W 1762 roku dla domu trzeciej probacji nabyto 15 1/4 funtów liści oraz dwie rurki tabaki holenderskiej. RGADA, f. 1603, op. 5, nr 1390, k. 5r.

⁹⁸ RGADA, f. 1603, op. 1, nr 8, k. 52v.

⁹⁹ VUB, F2-DC6, s. 725-726.

¹⁰⁰ LVIA, f. 1135, op. 20, nr 427, k. 360r.

Świat rzeczy jezuitów wileńskich istotnie różnił się od kultury materialnej zamożnej szlachty, z której wielu jezuitów pochodziło. Przekraczając próg domu zakonnego, jezuici nie stawali się pustelnikami i nie pozbawiali uczciwych wygód. Raczej przewartościowywali elementy życia codziennego, które już przyswoili w kręgu rodziny. Galerie przodków zastępowano obrazami o treści religijnej lub portretami fundatorów i wybitnych jezuitów. Wybór takich przedstawień wzmacniał poczucie wspólnoty, a równocześnie wyrażał wdzięczność wobec dobroczyńców zakonu. Jezuici przejawiali też zainteresowanie polityką i europejskim systemem dynastycznym, czego dowodem są tablice władców na ścianach korytarzy. Rozeznanie jezuitów w realiach ówczesnego świata nie było wyrazem ulegania wpływom kultury świeckiej, lecz stanowiło niezbędny warunek do sprawowania funkcji nauczycieli młodzieży świeckiej, spowiedników i kaznodziejów na dworach magnackich. Wśród mebli typowych dla życia codziennego wieku XVIII szczególnie istotne były stoliki. Ich popularność w kręgu jezuitów nie musi wskazywać na to, że sztuka konwersacji przeniknęła do zakonu pod wpływem przykładu francuskich czy polskich sawantek. Raczej odzwierciedla tradycyjne elementy formacji zakonnej, która duży nacisk kładła na rozmowę w sprawach duchownych. Odmierna była też funkcja zegarów: o ile w kręgu szlachty stanowiły one wyznacznik wysokiej pozycji społecznej, o tyle wśród jezuitów zegary przyjmowały funkcję ściśle praktyczną, a zarazem ideową, służąc gospodarowaniu czasem i rygorystycznemu przestrzeganiu rozkładu zajęć.

Podjmując próbę oceny poziomu kultury materialnej placówek wileńskich na tle innych domów jezuickich prowincji litewskiej, należy przede wszystkim podkreślić, że poziom placówek wileńskich nie był jednolity. Akademia, a w dalszej kolejności kolegium szlacheckie i dom profesów, były bardziej bogato uposażone niż dom nowicjacki i dom trzeciej probacji. Fakt ten należy tłumaczyć nie tyle odmiennymi możliwościami finansowymi tych placówek, ile ich rolą w formacji zakonników. Akademia i dom nowicjacki miały bowiem podobny dochód roczny i utrzymywały mniej więcej tę samą liczbę zakonników. Jednak nowicjat posiadał tańszy sprzęt. Z kolei dom profesów, który zgodnie z prawodawstwem zakonnym nie mógł posiadać stałych źródeł dochodu, plasował się bliżej Akademii niż domu nowicjackiego¹⁰¹. Prawdopodobnie o

¹⁰¹ Odnosnie do sytuacji finansowej placówek wileńskich zob. Andrea Mariani, „Vilniaus jėzuitų personalinė sudėtis XVII–XVIII amžiuje. Statistinės-prozopografinės analizės bandymas”, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2018, nr 1, s. 11–16.

prostocie sprzętu domu nowicjackiego i trzeciej probacji decydowała asceza, której poddawano jego mieszkańców podczas dwuletniego nowicjatu i roku trzeciej probacji, poprzedzającego złożenie wieczystych ślubów. Z kolei Akademia jako jedyna uczelnia wyższa w Wielkim Księstwie i dom profesów jako siedziba prowincjała musiały utrzymywać wyższy poziom. Nie bez znaczenia musiało być położenie placówek w socjotopografii miasta. Pod tym względem centralne położenie kolegium akademickiego i domu profesów kontrastowało z peryferyjną lokalizacją domu nowicjackiego i domu trzeciej probacji. Na tym tle można też zauważyć, że wyposażenie najbardziej prestiżowych placówek wileńskich nie różniło się zasadniczo od znaczniejszych kolegiów litewskich: nieświeskiego, pińskiego i grodzieńskiego. Zmiany w sferze kultury materialnej przebiegały w podobnym tempie zarówno w centrum, jak i na peryferiach Wielkiego Księstwa.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Institutum Societatis Iesu, t. 2, Praga: Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Iesu ad S. Clementem, 1757.

Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis 1710–1723 metai = Diarium Collegij Societatis Iesu ab anno 1710 ad anni 1723 septembrem exclusive, parengė Irena Katilienė, tekstus iš lotynų kalbos vertė Irena Katilienė, Nadežda Malinauskienė, Birutė Žindžiūtė, įvado autorė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2004.

KITOWICZ JĘDRZEJ, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wstęp Maria Dernałowicz, Warszawa: PWN, 1985.

KLUK JAN KRZYSZTOF, *Rzeczy kopalnych, osobliwie zdalniejszych, szukanie, poznanie, i zażycie*, t. 2, Warszawa: Drukarnia Jego Królewskiej Mci i Rzeczyplitej u XX. Schol. Piar., 1782.

Kucharz doskonały. Sekrety kuchmistrzowskie Wojciecha Wielądki, oprac. Jarosław Dumanowski, Maciej Nowicki, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2018.

LOYOLA IGNACY ŚW., *Ćwiczenia duchowne*, przełożył Jan Ożóg, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2002.

LOYOLA IGNACY ŚW., *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków: Wydawnictwo WAM, Warszawa: Polskie Prowincje Towarzystwa Jezusowego, 2006.

OPRACOWANIA

- CRAVERI BENEDETTA, *Złoty wiek konwersacji*, przeł. J. Ugniewska-Dobrzańska, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2009.
- DĄBROWSKA MARIA, *Kafle i piece w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław [et al.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- DIMLER RICHARD, *Studies in the Jesuit Emblem*, New York: AMS Press, 2003.
- DRĖMA VLADAS, *Vilniaus bažnyčios: iš Vlado Drėmos archyvų*, sudarė Audronė Lėve-rienė [et al.], Vilnius: Versus Aureus, 2009.
- DUMANOWSKI JAROSŁAW, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” – Wydawnictwo WAM, 2004.
- FERLAN CLAUDIO, „Food and Jesuits in the Early Modern Western World”, in: *Il capitale culturale*, 2019, nr 20, s. 219–244.
- FERLAN CLAUDIO, „La pericolosità degli eccessi. Ignazio di Loyola e le regole della tavola”, in: *Ignaziana. Rivista di ricerca teologica*, 2017, nr 23, s. 3–16.
- GENTILCORE DAVID, „The Levitico, or How to Feed a Hundred Jesuits”, in: *Food & History*, 2010, nr 8/1, s. 87–120.
- GOODMAN JORDAN, *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*, New York: Routledge, 2016, s. 75–76.
- GRZEBIEŃ LUDWIK, „Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów do nauki i kultury”, in: *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków – Warszawa: Wydawnictwo WAM – Komitet Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk, 2004, s. 31–68.
- GRZELUK IZYDOR, *Słownik terminologiczny mebli*, Warszawa: PWN, 2000.
- History through Material Culture*, edited by Leonnie Hannan, Sarah Longhair, Manchester: Manchester University Press, 2017.
- JOVAIŠA LIUDAS, „Gyvenimas Vilniaus jėzuitų profesų namuose”, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, t. 25, s. 309–329.
- JOVAIŠA LIUDAS, „Mikalojus Lancijus: apdulkėjusio portreto istorija”, in: *Jėzuitai Lietuvoje (1608–2008): gyvenimas, veikla, paveldas = Jesuits in Lithuania (1608–2008): life, work, heritage*, sud. Neringa Markauskaitė, vertėja Aušra Simanavičiūtė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2012, s. 193–216.
- MARCINEK ROMAN, *Sławne ziele zwane tabaką*, Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.
- MARIANI ANDREA, „State-Sponsored Inventories of Jesuit Houses in the Aftermath of the Suppression of the Society of Jesus: Notes on a Source for Jesuit History from the Polish-Lithuanian Commonwealth”, in: *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 2018, nr 87/174, s. 289–373.
- MARIANI ANDREA, „Świat rzeczy jezuitów w Nieświeżu i w Słucku. Między wymogami życia zakonnego a tożsamością szlachecką”, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 4: Lietuvos

- Didžioji Kunigaikštystė. Visuomenė, Kasdienybės istorija*, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018, s. 20–57.
- MARIANI ANDREA, „Vilniaus jėzuitų personalinė sudėtis XVII–XVIII amžiuje. Statistinės-prozopografinės analizės bandymas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2018, nr 1, s. 5–48.
- MARKAUSKAITĖ NERINGA, „Paroda ir konferencija Lietuvos jėzuitų provincijos įsteigimo 400 metų sukakties paminėjimui“, in: *Lietuvos Muziejai*, 2008, nr 4, s. 12–15.
- MATUŠAKAITĖ MARIJA, *Portretas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2010.
- McCOOG THOMAS M., *The Mercurian Project: Forming Jesuit Culture 1573–1580*, Rome: Institutum Historicum Societatis Iesu, 2004.
- MIELESZKIEWICZ STEFAN, „Łachwa – ośrodek meblarski w dominium książąt Radziwiłłów“, in: *Studia nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 5, red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2013, s. 321–339.
- OBIREK STANISŁAW, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków: Wydział Teologiczno-Filozoficzny Jezuitów, 1996.
- PASZENDA JERZY, „Kościół pw. św. Kazimierza w Wilnie“, in: *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 4, Kraków: Wydawnictwo WAM 2010, s. 427–460.
- PASZENDA JERZY, *Kościół św. Ignacego i nowicjat w Wilnie*, in: *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 4, Kraków: Wydawnictwo WAM 2010, s. 393–426.
- PASZENDA JERZY, „Kościół św. Jana w Wilnie w okresie jezuickim 1571–1773“, in: *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 1, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1999, s. 367–402.
- PASZENDA JERZY, „Zabudowania Akademii Wileńskiej w XVI–XVIII wieku“, in: *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 1, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1999, s. 403–444.
- PELC JANUSZ, *Obraz – słowo – znak. Studium o emblematyce w literaturze staropolskiej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- PELC JANUSZ, *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków: Universitas, 2002.
- PENKAŁA-JASTRZĘBSKA ANNA, „Materia droższa od srebra: „farfurki” i „porcelanki” na szlacheckich stołach w świetle inwentarzy oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich z XVIII w.“, in: *Wiktuały, kuchnia, kultura jedzenia w perspektywie historycznej*, red. Przemysław Jędrzejewski, Piotr Magiera, Klaudia Skrzyńska, Gabriel Szuster, Kraków: Avalon, 2016, s. 160–170.
- PENKAŁA-JASTRZĘBSKA ANNA, „Mit srebrnej łyżeczki? Przedmioty prestiżowe w szlacheckich inwentarzach majątkowych z ksiąg grodzkich województwa krakowskiego“, in: *Kwartalnik Historyczny*, 2020, nr 127/1, s. 33–62.
- POPLATEK JAN, *Słownik jezuitów artystów*, uzupełn. i wyd. Ludwik Grzebień, Jerzy Paszenda, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1972.

- POSPIESZNA BARBARA, *Ogrzewanie w Zamku Malborskim w dawnych wiekach*, Malbork: Muzeum Zamkowe, 2002.
- POŚPIECH ANDRZEJ, „Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku)”, in: *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX. Materiały sesji zorganizowanej przez IHKM PAN, 20–22 maja 1991 r. w Warszawie*, red. Janusz Sztetyło, Warszawa: Sempet, 1992, s. 151–162.
- SHANO PHILIP, „Dining with St. Ignatius of Loyola. Rules for Regulating One’s Eating”, in: *The Way*, 2013, nr 52/4, s. 9–22.
- SIKORSKA MARTA, *Smak i tożsamość. Polska i niemiecka literatura kulinarna w XVII wieku*, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019.
- SITNIK ALEKSANDER KRZYSZTOF, „Inwentarze klasztoru i kościoła bernardynów we Lwowie z czwartej ćwierci XVIII w.”, in: *Hereditas Monasteriorum*, 2015, nr 7, s. 351–433.
- TACCHI VENTURI PIETRO, *La prima casa di Sant’Ignazio di Loyola in Roma o le sue cappelle al Gesù*, Roma: Società Grafica Romana, 1951.
- TALBIERSKA JOLANTA, *Grafika XVII wieku w Polsce. Funkcje, ośrodki, artyści, dzieła*, Warszawa: Neriton, 2011.
- TARGOSZ KAROLINA, *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa: Retro-Art, 1997.
- Ut pictura poesis, ut poesis pictura. O związkach literatury i sztuk wizualnych od XVI do XVIII wieku*, red. Alicja Bielak, Paweł Stępień, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- WENDLAND EWA, *Kawa, herbata i czekolada. Nowe napoje XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej – ich wpływ na życie codzienne*, Toruń: Dom Wydawniczy DUET, 2008.

Material Culture of the Jesuits in Vilnius: Between the Religious Ideal and Social Reality

Summary

This article analyzes the material culture of the Jesuits in Vilnius during the second half of the eighteenth century. Based on the manuscript inventories of Jesuit houses issued after the suppression of the Society of Jesus in 1773, the author examines the furniture and internal decoration of the Academic college next to St John's Church, the professed house near St Casimir's Church, the novitiate house next to St Ignatius' Church, and the tertianship house nearby St Raphael's Church. Attention is focused on paintings, heating systems, furniture, and tableware. The author attempts to assess the extent to which the Jesuit material culture was an expression of religious ideals. Moreover, since an increasing number of Jesuits came from noble families, the author considers whether the habits acquired at home before entering the Jesuit Order influenced the material culture of the Jesuit houses. Finally, the author seeks to verify whether the equipment of the Jesuit houses in Vilnius was richer or more modern than their equivalents in the province. Paintings enhanced religious piety, created a sense of unity among the religious community, and preserved the memory of its benefactors. Heating systems were based on a combination of fireplaces and tiled stoves, particularly suitable to the cold climate of the region. Fashionable tiled stoves defined as Saxon stoves (*piece saskie*) were located in the more richly decorated rooms, where guests were received. In the eighteenth century, new and more specialized pieces of furniture appeared, such as sofas, clocks, and folding tables. Unlike in the houses of the nobles, where broken clocks were sometimes displayed as status symbols, in the Jesuit houses these items had to be functional, since they regulated activities of the whole community. Tableware reflected the changes occurring in eighteenth-century eating culture when such new products as coffee, tea, and chocolate became more popular throughout the Polish-Lithuanian Commonwealth. This prompted the appearance of new items, such as teacups and teapots. Food became less spiced and could be seasoned at the table, thus creating the need for new vessels like sugar-bowls and sauceboats. All these new items were available in Jesuit houses, albeit new drinks were treated more as medicines rather than ordinary items of consumption. New materials (glass and porcelain) also became more available, gradually superseding silver and tin. In this field, Jesuits continued to prefer tin and to some extent glass; porcelain was not used, while silver was associated to

the religious sphere. On the basis of these considerations, the author concludes that Jesuit material culture was largely autonomous from that of the nobility. Due to the poverty vow, items had to be durable, but not ostentatious. Even when Jesuits possessed items that were popular among upper social layers, they lent these items a different meaning, which was more suitable to the needs and ideals of a religious order. Finally, the level of material culture was diverse among the houses of Vilnius Jesuits. Due to their public role, the Academy and the professed house were more richly equipped than the novitiate and the tertianship houses. The author observes that the Academy and the professed house did not differ from other major colleges in the Lithuanian Province.

KEYWORDS: Society of Jesus; material culture; Grand Duchy of Lithuania; Polish-Lithuanian Commonwealth; eighteenth century; social history; Church history.

Gauta 2020 02 17

Priimta 2020 04 23